

ROLA DZIEJOWA KALISZA W WIEKACH ŚREDNICH

Położony ¹⁾ dotąd z dala od centrów uniwersyteckich w Polsce Kalisz nie doczekał się dokładniejszej monografii swej historii ani szczegółowych opracowań na prawdziwie naukowym poziomie. Wydane monografie są już dziś przestarzałe, poza nimi istnieją tylko drobne i nieliczne przy-czynki do historii tego tak kiedyś ważnego miasta ²⁾. Najciekawsze uwagi o początkach miasta zawiera tylko praca H. Müncha, Geneza rozpla-nowania miast Wielkopolski XIII i XIV wieku. Nie wyczerpuje ona jed-nak nawet zagadnienia genezy miasta.

Zorganizowany ostatnio systematyczny plan badań nad początkami państwa polskiego objął również Kalisz, który przygotowuje się równo-cześnie do symbolicznej rocznicy 1800-lecia swego istnienia. W związku z tymi planami i rocznicą niewątpliwie wzrosło w Polsce zainteresowanie dziejami tego grodu i jest nadzieja, że każdy rok dorzuci wiadomości o jego przeszłości — wiadomości istotnych, opartych na wszechstronnych badaniach licznych uczonych archeologów, historyków, filologów, urba-nistów i geografów. Badania te rokują tym większe nadzieje, że poparte są wielkimi zasiłkami i dokonywane będą na założeniach jedynie po-stępowej metodologii badań — metodologii marksistowskiej.

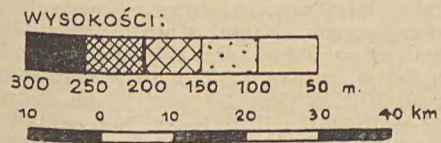
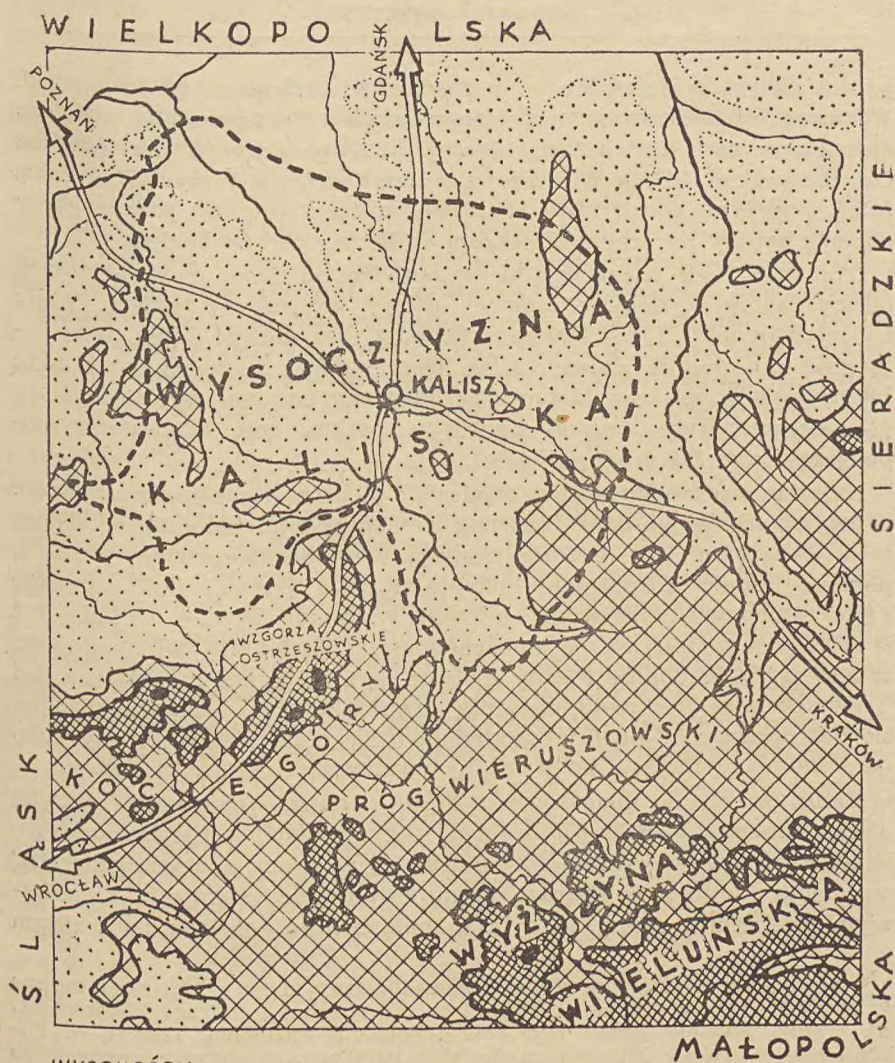
I

Pragnę podzielić się pierwszymi wynikami badań nad przeszłością Ka-lisza, pierwszymi hipotezami, pierwszą syntezą.

Na wstępie warto zapoznać się pokrótce z położeniem miasta na tle dalszej okolicy i szlaków komunikacyjnych jako tła i oparcia, na którym człowiek rozpoczął budować swe gospodarstwo.

¹⁾ Artykuł ten został przejęty z Kierownictwa Badań nad Początkami Pań-stwa Polskiego i jest nieco przerobionym tekstem referatu wygłoszonego przez autora na posiedzeniu publicznym w teatrze im. Wojciecha Bogusławskiego w Kaliszu w dniu 5 listopada 1950 r.

²⁾ Baranowski I. T., Kalisz. Zarys dziejów. Warszawa 1916. Chodyń-ski K., Dawne ustawy Kalisza. Warszawa 1875. Tenże, Kościół św. Miko-łaja w Kaliszu. Warszawa 1874. Ks. Kobyliński, Monografia Kalisza, Ty-godnik Katolicki 1865. Raciborski S., Monografia Kalisza cz. I. Kalisz 1912. Stefański K., Mieszczanstwo kaliskie w XVI w. Obrazy przeszłości. Kalisz 1933. Tenże, Herb i pieczęcie miasta Kalisza. Kalisz 1927. Kwiatkow-ski Wł., Samorząd kaliski. Zarys historyczny. Kalisz 1934. Tarasino-wa K. i Korcała J., Teksty źródłowe do lokacji miasta Kalisza i okolicznych wsi. Kalisz 1936. Kaczmarczyk Z., Rządy Kazimierza Wielkiego w Kaliszu. Przegl. Wielkp. I 1939. Literaturę odnoszącą się do Kalisza zestawia St. Kra-kowski, Problematyka miejska w historiografii polskiej. Łódź 1950.

 GRANICE KASZTELANII
 W XIII W.

Położenie geograficzne ziemi kaliskiej.

Kalisz leży w głębokiej dolinie rzeki Proсны płynącej przez bezzezierną wysoczyznę dyluwialną kalisko-leszczyńską. W stosunku do całej Wielkopolski cechuje go położenie kresowe na styku plemion i dzielnic: Wielko-

3 Przegląd Zachodni

polSKI, Śląska i Sieradzkiego w niedalekiej odległości od Małopolski. Wyrazem tej kresowości w morfologii okolicy jest położony niedaleko na południe garb Kocich Gór, należący już do pasa wyżyn (tzw. Wzgórza Ostrzeszowskie), i Próg Wieruszowski przechodzący w Wyżynę Wieluńską. Między wyżyną a ostatnie wysoczyzny nizin wciska się jeszcze górny odcinek kotliny Baryczy z bifurkacją do Proсны pod Ołobokiem.

Okolice Kalisza odznaczają się różnorodnością form morfologicznych (grupy pagórków, moreny czołowe, wyspy wysoczyzny, niższe grzędy i ciągi dolinne)³⁾. Przez Kalisz przechodzą dwa główne szlaki przecinające się tu w dolinie Proсны: szlak łączący Śląsk z Pomorzem i szlak łączący Wielkopolskę z Małopolską. Pierwszy posiadał wybitne walory gospodarcze, drugi spełniał przede wszystkim rolę administracyjno-polityczną, był też drogą solną⁴⁾.

Kalisz leży pośrodku okolicy rolniczej o glebach gliniasto-piaszczystych, a dopiero na północ od Stawiszyna k. Chocza i na południe od doliny rzeki Pokrzywnicy k. Brzezin zalegają nieurodzajne piaski wydumowe, pokryte lasami. Bezpośrednia okolica Kalisza jest też dość wcześnie gęsto zaludniona, pozbawiona lasów⁵⁾. W dolinie Proсны kwitnie już w XIII w. ogrodnictwo, na stokach uprawia się latorośl winną (jeszcze w XIV w.)⁶⁾. W dolinie Proсны spotyka się torfy i rudę darniową, a pod Trojanowem są wychodnie wapienia jurajskiego. Ślady zasiedlenia ciągną się bez przerwy od neolitu; występują szczególnie wzdłuż Proсны, jako osi komunikacyjnej, na jej wysokiej towarzyszącej krawędzi doliny.

Kalisz należy do miejscowości, które posiadają najstarszą metrykę swego istnienia w Polsce. Już grecki uczony Klaudios Ptolemeios (Ptolemeusz) z Aleksandrii (ok. 100—178 n. e.) w swoim „Zarysie geografii” wymienia miejscowość Kalisia. Uczeni zgodnie identyfikują ją z dzisiejszym Kaliszem i sądzą, że była to miejscowość położona na ważnym

³⁾ Stosunki morfologiczne okolic Kalisza ilustrują dwie mapki zamieszczone w pracy Pawłowski St., O kształtach powierzchni i podziale Wielkopolski na krainy, Badania geogr. nad Polską północno-zachodnią. Zesz. 6—7. Poznań 1931, s. 140—1. Wprowadza on tylko inną nomenklaturę: wysoczyznę po obu stronach Proсны w okolicach Kalisza nazywa Równiną Kaliską, Próg Wieruszowski Równiną Grabowską; innych nazw używa też Krygowski B., Morfologia dorzecza Odry. Monografia Odry. Poznań 1948, s. 104. Wprowadza on nazwy Wzgórz Trzebnickich na garb Kocich Gór. Na wschód od Proсны to u niego Równina Kaliska, na zachód — Równina Koźmińska. Nomenklaturę morfologiczną przyjąłem za Pietkiewicz St. Podział morfologiczny Polski północnej i środkowej. Czasopismo Geograficzne XVII 1947, s. 164.

⁴⁾ Por. Weymann St., Cła i drogi handlowe w Polsce piastowskiej, Poznań 1938, s. 101, 107.

⁵⁾ Hładyłowicz K. J., Zmiany krajobrazu i rozwój osadnictwa w Wielkopolsce od XIV do XIX wieku, Lwów 1932, s. 71. Tamże na końcu pracy mapa gleb.

⁶⁾ Wlkp. II 876, I 553, III 2050.

szlaku handlowym prowadzącym z Imperium rzymskiego, ściśle z Akwilei, przez Kelamantię lub Carnutum nad Dunajem na Bramę Morawską i Śląsk do ujść Wisły i Bałtyku, do złóż bursztynowych na Sambii. Na szlaku tym, zwanym bursztynowym⁷⁾, Kalisz niewątpliwie był miejscowością ważną, w której zatrzymywać się musieli kupcy rzymscy wiozący bursztyn, skóry i niewolników. Liczne i wyjątkowo zagęszczone znaleziska monet i rzymskich importów przemysłowych w okolicach Kalisza, szczególnie z II wieku, potwierdzają tę wiadomość. Sama nazwa wskazuje na to, że ludność okoliczna, tzw. Lugiowie, musiała już wówczas być słowiańskiego pochodzenia. Żyła ona w luźnych związkach plemiennych i pozostając zasadniczo w ustroju rozkładającej się wspólnoty pierwotnej знаła już również narastające elementy ustroju niewolniczego. Jaką osadą był Kalisz w tym okresie rzymskim dziejów Polski, trudno nam dziś powiedzieć; może stanowił centrum polityczne okolicy. Nie mógł być oczywiście miastem w późniejszym tego słowa znaczeniu; czy był osadą rzemieślniczo-handlową, czy rzemieślniczo-rolniczą — odpowiedzą na to dopiero badania archeologiczne. Przypuszcza się, że była to osada nieobronna w okolicy rolniczej na skrzyżowaniu dróg, a ulokowana była niedaleko Proсны na nie zabagnionych stokach doliny, na przedmieściu dzisiejszym Tynec. Na północ i południe wzdłuż krawędzi doliny po obu brzegach Proсны ciągnął się pas osad. Tam też rozpoczęły się najbardziej intensywne wykopaliska. One wyświetlą nam dopiero wszystkie zagadnienia związane z tymi czasami, być może powiążą je z okresem poprzednim i następnymi wiekami aż do pojawienia się państwa Piastów⁸⁾.

Najstarsze wzmianki piśmiennictwa o Kaliszu pochodzą dopiero z epoki feudalnej, z okresu rozdrobnienia feudalnego w XII w. Brak zupełnie wzmianek z X i XI wieku o roli Kalisza. Pierwsza wzmianka pochodzi z 1106 r.⁹⁾ Istnieje tu już wtedy warowny gród, położony w dzielnicy księcia zwierzchniego Zbigniewa, zdobyty wówczas przez Krzywoustego. Uzupełnień o dziejach Kalisza przed r. 1106 aż po czasy Ptolemeusza mogą dać tylko systematyczne badania wykopaliskowe. Również

⁷⁾ Przyjmuje się również inny, jakoby starszy wariant tej drogi bursztynowej, który miał bieć przez Czechy, Kotlinę Kłodzką do Wrocławia i stąd na Kalisz lub Milicz i Srem.

⁸⁾ Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Kaliszu za rok 1950 patrz Gieysztor A., Polskie badania wczesnodziejowe w r. 1950. Przegl. Zach. VII nr 1—2, s. 215—218. Badania prowadzone przez prof. M. DREWKE objęły najdalej na północ wysuniętą część osady tynieckiej; odkryto chwilowo paleniska pod gołym niebem typu kuchennego i piec do wypalania żelaza. Przypuszcza się, że są to „obozowiska targowe połączone być może także z pewnymi gałęziami przemysłu i usług“.

⁹⁾ Galli Anonymi Chronicon, rec. Finkel L. et Kętrzyński St., Lwów 1899, s. 72: „... At Boleslavus festinanter Calis adveniēns, ibi quosdam fideles Zbignevi sibi resistentes inveniēns, paucis diebus et illud castrum obtinuit, et accepta legatione suum comitem in Gnezdensi civitati constituit...“

i wzmianki z wieku XII są lakoniczne, dużym ich uzupełnieniem będą także wykopaliska. Dopiero od wieku XIII pojawia się obfity materiał źródłowy, umożliwiający nakreślenie dość szczegółowego obrazu. Z punktu interesu historyka najbardziej ciekawe będą poszukiwania na grodzie kaliskim, na Zawodziu i na Starym Mieście. Kalisz rozwijał się bowiem w średniowieczu na dnie zabagnionej doliny Proсны, rozlewającej się licznymi ramionami w miejscu, gdzie dolina ta od zniżenia na północy wynoszącego 1 km zaczyna rozszerzać się ku południowi do 2 km. Charakterystycznym jest też, że dochodzące do 40 m wysokości względnej krawędzie doliny na północ od miasta stają się bardziej strome, łagodniejąc ku południowi. Pierwszy załazek miasta leżał nadto w pobliżu ujścia Swędrni i Pokrzywnicy do Proсны. Sama już nazwa Kalisza (kał = błoto) charakteryzuje jego położenie jako bagniste¹⁰⁾. Położenie jego jest zresztą analogiczne do położenia najstarszych grodów polskich: Poznania, Sremu, Wrocławia, Opola, Raciborza, Koźla, Głogowa, Krosna, Santoka, Sieradza. Rozwój miasta szedł z południa ku północy dnem doliny, dokonując się poprzez trzy etapy: podgrodzia, targu i miasta na prawie niemieckim.

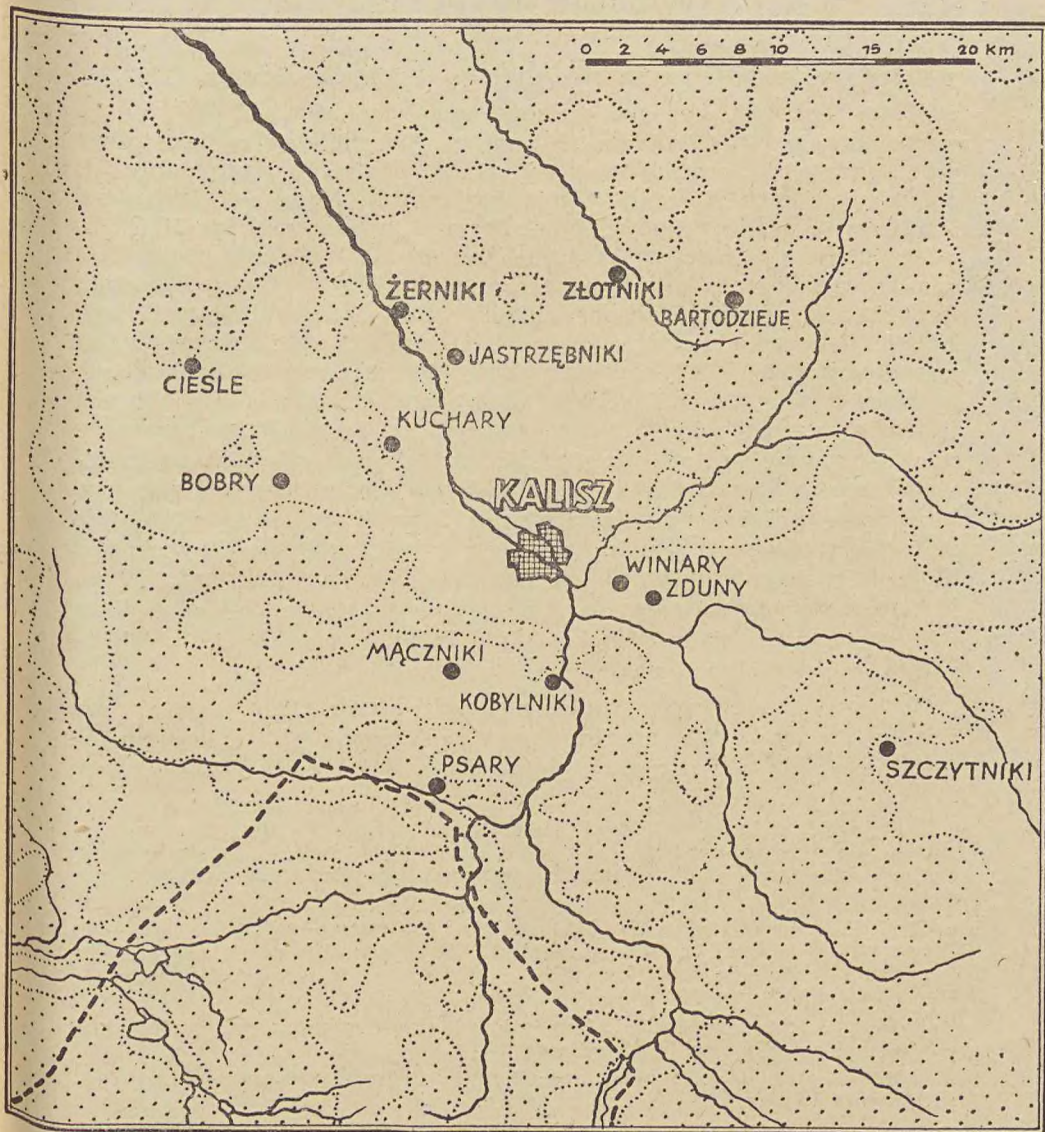
Najstarszy gród kaliski leży na dnie doliny koło osady Zawodzie po lewym brzegu Proсны. Otaczały go niewątpliwie błota. Niewyjaśniony jest stosunek płynącej tu dziś z dala od grodu Proсны. Należy przypuszczać, że albo Proсна opływała kiedyś gród od zachodu i gród leżał w widłach Proсны i Swędrni, albo opływało go od wschodu ramię Proсны (co jest najprawdopodobniejsze). Wtedy Zawodzie leżałoby na wyspie i byłoby rzeczywiście w stosunku do grodu za wodą. Inaczej trudno wytłumaczyć sobie tę nazwę, nie występującą zresztą w dokumentach średniowiecznych. Nie jest wreszcie wykluczone, że gród leżał w labiryncie starorzeczy, aktywnych w czasie powodzi a dziś wyschłych. W każdym razie wybór miejsca pod gród wskazuje, że szukano tu obronności i dogodnej przeprawy. Partia też wokół grodu była najwięcej zabagniona z całej okolicy. Brzeg prawy Proсны był terenem niewątpliwie suchszym.

Źródła nie dają wyczerpującej odpowiedzi na to, kiedy przestano używać starego grodu kaliskiego, który niewątpliwie istniał obok nowego (druga połowa III w.) co najmniej do początków XIV, a może nawet do końca XIV wieku¹¹⁾. W czasach Długosza jest już ruiną¹²⁾. Prace wy-

¹⁰⁾ W ten sam sposób określał również położenie Kalisza Jan Długosz, (Dzieje Polski I, s. 44), pisząc: „... Kalisz z miast najdawniejszy między polskimi miastami, które Ptolomeus w swojej kosmografii opisał, Kalisz tylko nazwy dostrzec można. Leży nad rzeką Prosną, która tu bagno tworzy...”

¹¹⁾ W r. 1286 (Wlkp. I 553) nazwany jest on „castrum antiquum civitatis”, istniał więc już wtedy nowy zamek w Nowym Mieście, ale ze wzmianki tej nie wynika jeszcze, że stary zamek był porzucony; por. też Münch H., Geneza rozplanowania, s. 53, który przypuszcza, że gród na Starym Mieście uległ zniszczeniu w ciągu drugiej połowy XIII i w XIV wieku.

¹²⁾ Długosz J., Dzieje II, s. 157: „... A gdy miasto Kalisz z dawnego miejsca, na którym podówczas znajdowało się w inne, kędy teraz leży, przeniesiono,

Osady służebne grodu kaliskiego na tle średniowiecznej szaty leśnej
(wg Hładyłowicza).

kopaliskowe będą mogły i tu dać odpowiedź na wątpliwości. Będą mogły odsłonić również fundamenty kolegiaty św. Pawła i ewentualnie odnaleźć

groby Piastów: Mieszka kaliskiego (1193) i Mieszka Starego (1202)¹³).

Na tle rozwoju i umacniania się ustroju feudalnego w Polsce w jego wczesnej fazie Kalisz pojawia się u progu XII wieku jako niewątpliwy gród kasztelański, poświadczony w r. 1136. Fakt ten cofnąć można bez omyłki do końca XI w.¹⁴). Okręg kasztelański sięgał ku wschodowi i północy w pobliże Warty i ujście Proсны, ku zachodowi po linię Jarocin-Zduny, a na południu po linię Baryczy¹⁵). Do grodu tego należy szeroko rozrzucona, wcale gęsta sieć osad służebnych: Bobry, Mączniki, Żerniki, Jastrzębniki, Kuchary, Złotniki, Bartodzieje, Winiary, Zduny, Kobylniki, Szczytniki, Cieśle, Psary¹⁶). Obok Poznania i Gniezna jest to najważniejszy gród Wielkopolski, którego zaplecze rolnicze pokrywa się prawdopodobnie z wyżej opisanymi granicami kasztelanii. W okolicach jego przeważa początkowo wielka własność feudalna księżęca, poważne miejsce zajmuje już od początku XII w. własność arcybiskupa gnieźnieńskiego¹⁷), która do XIV wieku stale narasta, tworząc (27 wsi) tzw. klucz opatowski, jeden z największych w dobrach arcybiskupich¹⁸). Obie te feudalne własności ziemskie wywierają wielki wpływ na losy miasta. Mniejsze znaczenie miały dobra ziemskie założonego ok. poł. XII w. klasztoru premonstratensów św. Wawrzyńca w Kościele (Kościelna Wieś) i klasztoru cysterek w Ołoboku (1213), które znajdowały się w orbicie wpływów kulturalnych śląskich¹⁹).

Obok grodu właściwego istniało podgrodzie ściśle z nim związane, zamieszkałe przez ludność rzemieślniczą. Osada ma charakter miejski może już w r. 1136²⁰). Postępujący w rolniczym rejonie Kalisza społeczny

kollegiata także św. Pawła do kościoła kollegiackiego P. Marii przeniesioną została; poczem budowa kościoła upadła i zniszczyła, a z nią i grób księżęcy zaginął, który mieszkańcy tameczni pokazują wprawdzie, ale gdzieby był, z pewnością nie wiedzą...“

¹³) M. P. H. II s. 550 (Kronika Boguchwała i Godysława Paska): „... (Mieszko Stary) obiit autem in Kalis anno domini 1202 et sepultus in ecclesia s. Pauli per ipsum fundata in sepulchro filii sui Meskonis...“; por. też Balzer O., Genealogia Piastów, s. 202.

¹⁴) Wlkp. I 7: „... De Calis... tam in ipsa civitate, quam per omnes transitus civitati vel castellis nominatis adiacentes...“

¹⁵) Por. Arnold St., Terytoria plemienne w ustroju administracyjnym Polski Piastowskiej w XII—XIII w., s. 34 i n.

¹⁶) Hładyłowicz K. J., o. c. Por. mapa rozmieszczenia osad służebnych na końcu pracy.

¹⁷) Wlkp. I 7.

¹⁸) Warężak J., Rozwój uposażenia arcybiskupstwa gnieźnieńskiego w średniowieczu. Lwów 1929, s. 23—25. 38, 49.

¹⁹) Silnicki T., Dzieje i ustrój Kościoła na Śląsku, Historia Śląska II, s. 93, 109.

²⁰) Możliwości takie otwiera interpretacja tekstu bulli z r. 1136 dla arc. gnieźnieńskiego (Wlkp. I 7), która wyliczając cały szereg grodów, m. in. Gniezno i Kalisz, z których arcybiskup pobiera dziesięciny, dodaje, że dziesięciny te

podział pracy ściąga coraz więcej rzemieślników w pobliże grodu i sprawia, że obok pierwotnego podgrodzia, na suchszej piaszczysto-gliniastej łasze, powstaje w XII wieku osada targowa Zawodzie z kościołem św. Wojciecha, nieco później na innej łasze powstaje druga osada targowa, później zwana Stare Miasto, z kościołem św. Gotarda, usytuowanym na wysokiej krawędzi doliny²¹⁾. Należy wątpić, czy istniał tu, jak przypuszczał H. Münch, obszerny plac targowy między kościołem a właściwą osadą, raczej zadowalano się chyba do dziś zachowaną rozszerzoną ulicówką Starego Miasta²²⁾. Zespół tych trzech osad odpowiada Kaliszowi z czasów Mieszka Starego z ożywiającym się rynkiem gospodarczym, o czym świadczą istnienie też mennicy kaliskiej. Zespół ten korzysta z odrębnego węzła drogowego niż późniejsze Nowe Miasto. Największe znaczenie ma droga Wrocław-Kruszwica-Gdańsk²³⁾. Mieszko Stary opiekuje się miastem przynosząc mu dochody. Stawia tu obok grodu przed r. 1193 murowaną kolegiatę św. Pawła, która w XV w. jest już w zupełnej ruinie²⁴⁾.

Postępujący proces feudalizacji w Polsce stwarza rozdrabniające państwo dzielnicze książęce, przy czym Kalisz staje się ośrodkiem dyspozycji dla terytorium kilku kasztelanii. Procesy te rozpoczęły się może już za Wł. Hermana w postaci wydzielenia dzielniczy dla Zbigniewa, pogłębić mogły się za Władysława II przez przydzielenie Kalisza do dzielnicy seniora, zaznaczyć w l. 1177—1181 za panowania Kazimierza Sprawiedliwego i pod koniec XII w., gdy pojawia się dzielnica Odonowa do r. 1194. Wyraźne oddzielanie się dzielnicy kalisko-gnieźnieńskiej od poznańskiej trwa za Władysława Odonica, 1207—1217, Henryka Brodatego, 1233—1238, ks. Wioli opolskiej, 1238—1244, Bolesława Pobożnego, 1247—1249 i 1253—1279. Odrębność księstwa kaliskiego kończy się w r. 1279, zachowuje się odtąd tylko jako odrębność administracyjna w ramach Wielkopolski i tworzy się osobne województwo kaliskie, do którego należą Nakło i Gniezno. W stanowej monarchii feudalnej, z chwilą pojawienia się urzędu starostów, po przejściowym pojawieniu się odrębnych starostów kaliskich (1299, 1335—1339, 1346—1349) zwycięża zasada jednego starosty generalnego na całą Wielkopolskę, którego władza cementuje rozbity nigdy spoistość tej dzielnicy.

W okresie rozbicia feudalnego w dzielnicy kaliskiej narasta znaczenie czynnika miejskiego. Nie powodzie zapewne, ale nieodpowiednie poło-

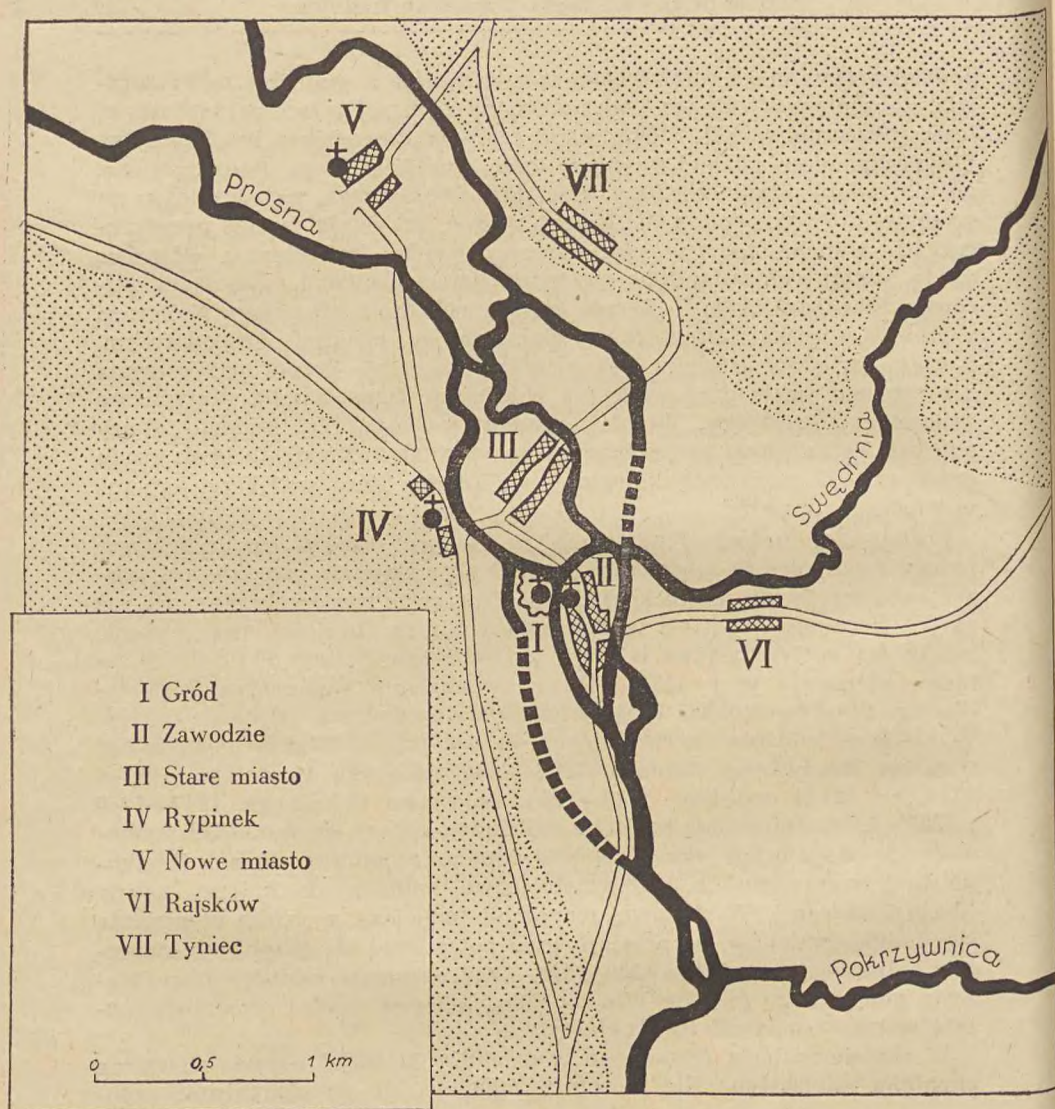
należą się tak z samego miasta, jak i z całego okręgu, który należy do miasta lub grodów wymienionych.

²¹⁾ Na co najmniej dwunastowieczne pochodzenie obu targów wskazują zwołania obu kościołów, jak i prymitywne, ulicówkowe rozplanowanie miasta.

²²⁾ Münch H., o. c., s. 144.

²³⁾ O jej kierunku z Kalisza przez Konin do Kruszwicy świadczy znany kamień drogowy z XII w., zachowany w Koninie na połowie drogi między Kaliszem a Kruszwicą. W kierunku Wrocławia droga ta wiedzie przez Ołobok (Wlkp. II 686), potem Kotłów i Mikstat.

²⁴⁾ M. P. H. II 550, 526.

Kalisz na początku XIII wieku.

zenie Zawodzia i Starego Miasta na drobnych, rozdzielonych łąkach zmusza prawdopodobnie jeszcze pod koniec XII wieku do założenia trzeciej osady targowej na obszerniejszej, suchej łąsce, położonej w widłach ramion Proсны na północ od Starego Miasta, gdzie powstaje olbrzymi plac targowy w kształcie owalnicy i nowa parafia, św. Mikołaja. Osadę tę po-

piera pod koniec swego panowania również Mieszko Stary, a wspaniały dar jego w postaci kielicha i pateny, na której figuruje św. Mikołaj, świadczy, że kościół św. Mikołaja istnieć już musiał przed r. 1202. Patena ta była wprawdzie przechowywana w kolegiacie P. Marii i dotąd sądzono, że przejęta została z dawnej kolegiaty św. Pawła, trudno jednak wyobrazić sobie, by tej kolegiacie ofiarował ksiądz patenę z wizerunkiem św. Mikołaja, pod którego wezwaniem kościół zapewne istniał już w innym miejscu Kalisza.

Obudowanie wyżej wspomnianej owalnicy, położonej na osi przelotu drogi Wrocław-Toruń, stwarza osadę coraz większą i żywszą, a rozplanowanie jej o owalnicowym jądrze przypomina miasta śląskie, nie jest też jednak wyjątkiem w Wielkopolsce (np. Czemiń, Kościan, Międzychód, Wschowa). Przekształca ona drogowy węzeł kaliski na terenie doliny, wpływając na dalszy przebieg dróg. Komasacji trzech targów dokonuje Bolesław Pobożny po r. 1253 a przed r. 1260, przenosząc życie miejskie w ramiona Proсны (ramię otaczające mury jest niewątpliwie sztuczne) i budując tu dla siebie nowy zamek²⁵⁾. Obok kościoła św. Mikołaja powstaje klasztor franciszkanów, przed r. 1266²⁶⁾, szpital Św. Ducha w 1282 r.²⁷⁾ i kolegiata P. Marii ok. 1300 r.²⁸⁾. Miasto posiada obwarowanie (może drewniano-ziemne) i bramy już w 1282 r.²⁹⁾. Już od r. 1258 istnieją liczne mosty, karczmy i młyny³⁰⁾. Z końcem XIII wieku są sukiennice na rynku, a pierwsza wzmianka o cechach pojawia się w r. 1299 (piekarze)³¹⁾. Obok sukna przez Kalisz przewozi się sól (1297). Z innych rzemiosł zaznaczają się rzeźnicy (1282), szewcy (1282). Byli też zorganizowani kramarze (1297)³²⁾.

Udział Niemców w lokacji Nowego Miasta po r. 1253 jest niewątpliwy, choć nie wyłączny. Niemcami byli pierwsi wójtowie Rithwin i Henryk pochodzący z Bytomia³³⁾. Pierwsze ekipy Niemców rekrutujące się ze Śląska — z Byczyny, Świdnicy, Namysłowa — pojawiają się nie wcześniej

²⁵⁾ Wlkp. I 389. Bol. Pobożny 14 XI 1260 sprzedał „... ad communem civitatis nostre Kalis... utilitatem...” 10 łanów na pastwiska. Fakt ten świadczy o ukończonej już lokacji miasta, która zaczęła się zapewne wkrótce po lokacji Poznania. Dokument ten zawiera nadto już wzmiankę o drodze toruńskiej. Toruń i państwo Zakonu Krzyżackiego były już wtedy celem drogi śląskiej wiodącej przez Kalisz; por. też Lange O., Lokacja miast Wielkopolski właściwej na prawie niemieckim w wiekach średnich, s. 19.

²⁶⁾ Wlkp. I 421.

²⁷⁾ Wlkp. I 509, 530.

²⁸⁾ W r. 1303 kolegiata P. Marii występuje jako nowo zbudowana; por. Wlkp. II 876.

²⁹⁾ Wlkp. I 530.

³⁰⁾ Wlkp. I 568, 553; II 800.

³¹⁾ Wlkp. II 665, 760, 828.

³²⁾ Wlkp. II 760, 802.

³³⁾ Wlkp. I 412, 640, 802, 528 „...Henrico advocato de Butum...”.

jak w czasie lokacji³⁴). Niemieckim jest również patrycjat. — W wieku XIII Niemcy mogą stanowić w nim do 80%, w XIV w. nie osiągają już 60%, by do połowy XV wieku spaść poniżej 30%, a w stosunku do całej ludności nie przekraczają już wtedy 6%. Majoryzowani byli i asymilowani przez napływające do miasta głównie ubogie rycerstwo (25% mieszkańców Kalisza w XV w.) i chłopów polskich³⁵).

Obok Niemców, a niewątpliwie wcześniej, bo za rządów Mieszka Staroego, pojawia się w Kaliszu gmina żydowska. W chwili lokacji miasta jest tak silna, że z myślą o niej Bolesław Pobożny nadaje w r. 1264 słynny przywilej dla Żydów, wzór dla Polski przez całe średniowiecze. W r. 1287 poświadczeni już są „Judei seniores“ i cmentarz na górze Rypinku. Trudnili się w XIII wieku m. in. handlem korzeniami, jak szafran i pieprz³⁶).

Nadanie Nowemu Miastu po r. 1253 prawa niemieckiego ma na celu zorganizowanie istniejącego już ośrodka rzemieślniczo-handlowego według ówczesnych optymalnych wzorów zachodniego feudalizmu. Kalisz opiera się na wzorach płynących ze Środy śląskiej, a więc pośrednio tylko na prawie magdeburskim. Początkowo osoba dziedzicznego wójta, bogato uposażonego w młyny, łącznie, ogrody, rolę, rybaka, jatki itp., jest istotnym czynnikiem, obok ławy decydującym w mieście. Władzy jego sądowej podlegają również sąsiednie wsie: Tłokinia, Tynec, Borków, Kokanin, Majków, Piwonice i Dobrzec. Próby uczynienia Kalisza sądem wyższym dla ziemi kaliskiej nie udają się. Postępujące bogacenie się niektórych jednostek wytwarza patrycjat, który już w r. 1289 wylania z siebie radę miejską³⁷). Tym to czynnikiem zmuszony jest odstąpić książę Przemysław II w latach 1289—1291 kramy na rynku i sukiennice — dotąd dochód księcia³⁸). Ewolucja dobiega końca w r. 1360, kiedy Kazimierz Wielki pozwala wójtowi na sprzedaż wójtostwa radzie miejskiej, a tej na ustanowienie własnego wójta³⁹). W r. 1365 nie pozwala miastu odwoływać się do pouczeń Środy, sądownictwo wyższe przekazując czynnikom miejscowym⁴⁰). O ratuszu mamy wzmiankę dopiero z r. 1426⁴¹). Należy przypuszczać, że istniał już przedtem.

Dawne osady targowe, Zawodzie i Stare Miasto, przemieniają się tymczasem w osiedla rolnicze, które zamieszkują ogrodnicy. Zawodzie prze-

³⁴) Ciekawą listę mieszczan kaliskich z końca XIII wieku zawiera sfalszowany zresztą dokument Przemysława II z r. 1283 (Wlkp. I 528). Osoby ich przejęto niewątpliwie z konkretnej rzeczywistości.

³⁵) Kaczmarczyk Z., Kolonizacja niemiecka na wschód od Odry. Poznań 1945, s. 98; oraz tenże, Kazimierz Wielki. Warszawa 1948, s. 334.

³⁶) Wlkp. I 574.

³⁷) Wlkp. I 528, 640.

³⁸) Wlkp. I 640, 665.

³⁹) Wlkp. III 1414.

⁴⁰) Wlkp. III 1549.

⁴¹) Wlkp. V 456.

KALISZ, plan z r. 1785 (wg odrysu Wollego). 1. gród średniowieczny, 2. kościół paraf. N. Marii P., 3. kościół paraf. św. Mikołaja (kanon. regul.), 4. kościół pojezuicki z przyległościami, 5. kościół i kl. oo. franciszkanów, 6. synagoga, 7. ratusz, 8. stary targ koński, 9. brama Wrocławska, 10. br. Toruńska, 11. br. Piskorzewska, 12. br. Łazienka, 13. kościół pp. bernardynek, 14. kościół Sw. Ducha, 15. kaplica św. Jakuba, 16. młyny miejskie.

chodzi w ręce rycerskie i jest lokowane w 1299 r. na prawie niemieckim⁴²⁾. Stare Miasto Kalisz lokuje książę na tymże prawie jeszcze w 1294 r.⁴³⁾. Okolica kościoła św. Gotarda, stanowiąca część wsi Dobrzec Mały, przechodzi przed r. 1279 w ręce rycerskie i otrzymuje nazwę Podgórze⁴⁴⁾. W niej też przeważa ogrodnictwo. Dalsza zmiana nazwy z Podgórze na Rypinek łączy się zapewne z osobą jej późniejszego właśc-

⁴²⁾ Wlkp. IV 2062. Zawodzie posiada wtedy Jaśko, wojski kaliski, z braćmi Januszem i Filipem z Grabianowa i Włostem z Wyszoły.

⁴³⁾ Wlkp. II 723.

⁴⁴⁾ Wlkp. I 553. Darowizna Bolesława Pobożnego na rzecz rycerza Jaśka, podstolego księżnej.

ciciela z r. 1287, Rupiniusa⁴⁵). Okoliczne wsie: Dobrzec Wielki, Dobrzec Mały i Tyniec, Sierzchów, wcześniej lokowane są na prawie niemieckim. Sołtysami są mieszczanie kalisy. Część ludności miasta poświęca się rolnictwu, istnieją ogrody, łąny, pastwiska miejskie i mieszczzańskie⁴⁶). Tyniec, wieś o ciekawej nazwie, w źródłach niczym szczególnym się nie zaznacza.

Okres rozdrobnienia feudalnego przy kresowym położeniu Kalisza wpływał na częste szkody wynikające z działań wojennych, a więc rabunki i pożary. Lata 1206, 1267, 1233, 1244, 1259, 1284, 1306, 1307, 1331 — to lata najważniejszych najazdów. Stan taki jest oczywiście mieszczaństwu nie na rękę. Popiera też ono zjednoczeniowe wysiłki Łokietka.

II

Wysiłki te doprowadzają do utworzenia się feudalnej monarchii stanowej w Polsce już za Łokietka w r. 1320, a za Kazimierza Wielkiego zainteresowane siły społeczne popierają próby stworzenia scentralizowanego państwa.

Rzemiosło kaliskie przejawia już wtedy bogate zróżnicowanie w ramach organizacji cechowej. Istnieją piekarze, krawcy, kuźnierze, szewcy, młynarze, piwowarzy, łucznicy, postrzygacze sukna, bednarze, cieśle, siodlarze, rzeźnicy, sukiennicy. Piekarze i szewcy mają na rynku murowany dom ze sklepami, własność miasta (1425)⁴⁷). Liczni kramarze odgrywają ważną rolę w życiu miasta. Towary sukiennicze wystawiane są w odrębnych miejskich sukiennicach na rynku. Od r. 1338 obok targów funkcjonuje jarmark doroczny 8-dniowy⁴⁸). Rozwój handlu jednak krępowany jest warunkami politycznymi, szczególnie odpadnięciem Śląska od Polski. W czasach Kazimierza Wielkiego cierpi więc Kalisz w okresach zamknięcia dróg kupcom śląskim lub praskim. Prawo składu otrzymał Kalisz dopiero w 1497 r., gdy otwierały się widoki na ożywienie handlu między Mazowszem a Wrocławiem. Wojna handlowa ze Śląskiem w latach 1490—1515 utrudniała rozwój handlu w Kaliszu. Przewożono tu ryby, skóry, wino, воск, chmiel, wełnę, len, barchan, korzenie, metale i kamienie młyńskie⁴⁹).

Wielką rolę w życiu miasta odgrywa feudalna własność kościelna. Spółgospodowana ona jest obecnością w mieście kolegiaty (przed 1211) u św. Pawła, potem u P. Marii (przed 1302), oraz instytucją archidiaconatu kalis-

⁴⁵) Wlkp. I 578. „Rupinus“ ten wzgl. „Ripinus“ był synem Jaśka, a więc obdarowanego przez Bolesława Pobożnego Podgórzem.

⁴⁶) Wlkp. I 553.

⁴⁷) Wlkp. II 1070; III 1955; V 611, 560, 151, 327.

⁴⁸) Wlkp. II 1180.

⁴⁹) K o c z y L., Handel Poznania do połowy wieku XVI. Poznań 1930, s. 16, 97, 136, 181.

kiego (przed 1234), obejmującego przejściowo do 1522 r. i ziemię wieluńską⁵⁰). Od r. 1303 miasto dzieli się na 2 parafie⁵¹). Arcybiskup gnieźnieński Jarosław Bogoria stawia tu w pobliżu swych dóbr pałac, umiera w nim w r. 1376⁵²). W r. 1358 przybywa do kościoła św. Mikołaja zakon kanoników regularnych i obok duchaków i franciszkanów wzmacnia liczbę duchowieństwa, a przez to ludności od niego zależnej⁵³). Zależność ta szczególnie wzrasta w XIV i XV w., tzn. wtedy, gdy dwór książęcy znika z Kalisza.

Kalisz staje się częstym miejscem zjazdów i uroczystości kościelnych. W r. 1283 odbyło się tu wyświęcenie Jakuba Swinki na arcybiskupa gnieźnieńskiego, w 1357 r. synod prowincji polskiej, w 1369 r. ugoda Kazimierza Wielkiego z biskupem lubuskim, zjazd biskupów w r. 1378, konfirmacja Zawiszy, biskupa krakowskiego, w r. 1382, synod diecezji gnieźnieńskiej w r. 1444⁵⁴). O szkole mamy pierwszą wzmiankę z r. 1372⁵⁵).

Okres zjednoczenia wpływa wyraźnie na polepszenie się sytuacji gospodarczej Kalisza i jego roli w Polsce. Wprawdzie już i książęta dzielnicowi, jak Mieszko Stary, Bolesław Pobożny i Przemysław II, faworyzowali miasto, szczególnej jednak opieki doznaje ono dopiero ze strony Kazimierza Wielkiego⁵⁶). Stojący wiernie przy Łokietku, wytrzymałszy oblężenie krzyżackie z r. 1331⁵⁷), Kalisz przeżywa rokowania z Krzyżakami z r. 1343 (słynny traktat kaliski odstępujący Pomorze), jest świadkiem pierwszego hołdu mazowieckiego w r. 1355. Następuje modernizacja urządzeń obronnych zamku i murów miejskich⁵⁸), przebudowa kościołów: franciszkańskiego i P. Marii. Kościołowi P. Marii daruje król kielich przepięknej roboty krakowskiej. Przywileje prawne, nadania gospodarcze nowych wsi i dochodów, chęć uregulowania Proсны wskazują na wyraźne popieranie Kalisza, a nawet przeciwstawianie go wówczas Poznaniowi. Patrycjat kaliski zaczyna odgrywać nawet rolę polityczną. Współ z Poznaniem, Pyzdrami i Gnieznem zawiązuje dwukrotnie kon-

⁵⁰ Wlkp. I 73, 81, 256 (w r. 1246 istnieje jeszcze kolegiata św. Pawła); Wlkp. I 160; II 854.

⁵¹ Wlkp. II 876.

⁵² M. P. H. I 673.

⁵³ Wlkp. III 2050; Por. też Kaczmarczyk Z., *Monarchia Kazimierza Wielkiego*, t. II. Poznań 1947, s. 207.

⁵⁴ M. P. H. II 849 (*Rocznik Traski*): Wlkp. III 1613; M. P. H. II 681, 711 (*Kronika Janka z Czarnkowa*); Sawicki J., *Concilia Poloniae* V, s. 50; Długosz J., *Dzieje* V, s. 335; Kaczmarczyk Z., *Monarchia Kazimierza Wielkiego* II, s. 62.

⁵⁵ Wlkp. III 1672.

⁵⁶ Por. Kaczmarczyk Z., *Rządy Kazimierza Wielkiego w Kaliszu*.

⁵⁷ Zajączkowski St., *Polska a Zakon krzyżacki*. Lwów 1929, s. 226.

⁵⁸ Z murów tych zachowały się do dzisiaj trzy fragmenty: jeden z basztą tzw. Dorotką na tyłach kościoła P. Marii (św. Józefa), drugi, większy, między gimnazjum a kościołem św. Mikołaja na tyłach kamienic w pobliżu dworca autobusowego, wreszcie trzeci tuż pod kościołem św. Mikołaja.

federacje (1302, 1350), mające na celu obronę interesów gospodarczych⁵⁹⁾. Konfederacje te są niewątpliwie próbami zorganizowania się politycznego miast i wyrazem walki klasowej z rosnącym znaczeniem rycerstwa w Polsce. W r. 1343 wspólnie z najważniejszymi miastami Polski: Poznaniem, Brześciem, Inowrocławiem, Krakowem, Sandomierzem i Sączem zatwierdza traktat z Krzyżakami, a rola polityczna miasta, m. in. udział w elekcjach, trwa jeszcze do drugiej połowy XV wieku.

Za Jagiellonów Kalisz przeżywa okres spokoju i stabilizacji, żyjąc dobrokiem lat poprzednich. Wprawdzie jeszcze często (na Wielkanoc) zjeżdża tu dwór królewski Jagiełły, przejeżdża w czasie wojny 13-letniej Kazimierz Jagiellończyk, ale nie ma to wielkiego znaczenia⁶⁰⁾. Słabnie siła gospodarcza miasta, krępowana przez rozwijający się wokół żywiłowo folwark szlachecki i kościelny, oparty na wyzysku pańszczyźnianym chłopów. Utwierdza się na kilka jeszcze wieków formacja feudalna. Okres to może najmniej zbadany w dziejach Kalisza, wymagający szczegółowych studiów opartych na bogatych, istniejących z tych czasów materiałach rękopiśmiennych.

Kalisz czeka w dalszym ciągu na swego historyka, na archeologa, geografę, historyka sztuki. Dopiero wspólny ich wysiłek, rozpoczynający się obecnie na wielką skalę, da nam prawdziwą historię tego miasta, przeżywającego w Polsce Ludowej swój renesans i wracającego do dawnego znaczenia.

⁵⁹⁾ Wlkp. II 858; III 1302.

⁶⁰⁾ Długosz J., Dzieje Polski IV, s. 332, s. 535: „... Pro festo autem Paschae quod illum fere pro omni vita sua in Kalisch agere contingebat“; V. s. 33, 68.